

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հարություն Մարության

Հողվածում դիտարկվում են կոլեկտիվ հիշողության տեսության մեջ ամենահաճախ շոշափվող և քննարկվող անցյալի քաղաքական օգտագործումների շուրջ արևմտյան ազգաբնակչան գրականության մեջ առկա հիմնարար աշխատանքները: Հեղինակների մի մասի համոզմամբ՝ անցյալը փոփոխական է, այն կերտվում ու վերակերտվում է ներկայի օգտագործման համար, ներկայի պահանջմունքներից էլնելով: Տեսաբանների մյուս խումբը գտնում է, որ կոլեկտիվ հիշողությունները վերապրում են հասարակության ներսում տեղ գտած փոփոխությունները, և ավելին, անցյալն է, որ ձևավորում է ներկայի մասին մեր պատկերացումները և ըմբռնումները, այլ ոչ հակառակը: Երրորդ ուղղությունը ներկայացնող գիտնականների համեմատաբար փոքր խումբը գտնում է, որ նույն ներկան կարող է կրել տարբեր հիշողություններ և տարբեր ներկաներ կարող են կրել միևնույն հիշողությունն ու, այդպիսով, կոլեկտիվ հիշողությունը քաղաքական մշակույթի մեջ ժամանակի միջով ընթացող քննարկումների դինամիկ, շարունակական գործընթաց է: Այս տեսական մոտեցումներից ոչ մեկն էլ նեղ կամ դրգամատիկ բնույթ չունի. դրանք տարբերվում են գլխավորապես շեշտադրումների առումով:

Անցյալի վերհիշումը ակտիվ, կառուցողական գործընթաց է, այլ ոչ թե տեղեկատվության սովորական վերականգնում: Հիշել՝ նշանակում է անցյալի մի մասը տեղադրել ներկայի հայացքների համակարգի ու կարիքների սպասարկման մեջ [1, p. 374]: Ինչպես նկատել է Կ.Մարքսը դեռևս մեկնկես դար առաջ, «Մարդիկ իրենք են կերտում իրենց պատմությունը, բայց նրանք այդ կերտում են ոչ թե այնպես, ինչպես իրենք են ցանկանում, այնպիսի պարագաներում, որ իրենք չեն ընտրել, այլ որոնք անմիջապես առկա են, տրված են նրանց և անցյալից են փոխանցվել: Բոլոր մեռած սերունդների ավանդույթները, որպես մղձավանջ, ծանրանում են կենդանի սերունդների մտքերի վրա: Եվ հենց այն ժամանակ, երբ մարդիկ կարծես թե զբաղված են միմիայն նրանով, որ ձևափոխում են իրենց և շրջապատը և ինչ-որ աննախընթաց բան են ստեղծում, հեղափոխական ճգնաժամերի հենց այդպիսի դարաշրջաններում նրանք երկյուղով դիմում են կախարդանքի՝ օգնության կանչելով անցյալի հոգիներին, նրանցից անուններ, մարտական լոզունգներ, հազուստներ են փոխառնում, որպեսզի հնությանը

արբագործված այդ զգեստով, փոխառված այդ լեզվով համաշխարհային պատմության նոր տեսարանը խաղան» [2, էջ 541]:

Գրեթե բոլոր քաղաքական հռետորությունները հենվում են անցյալին՝ որպես լեգիտիմացման միջոցի: 1789-93թթ. ֆրանսիական հեղափոխականները ստիպված հետ էին գնում մինչև Հռոմեական հանրապետության ժամանակները՝ գտնելու օրինականացման հիմքեր (որոնք հենված չլինեին թագավորների որոշումներին) իրենց քաղաքական գործողությունների համար, քանի որ հռոմեական օրենքն էր, որ ուշադրության կենտրոնում ուներ մասնավոր սեփականության առաջնային լինելու հանգամանքը: Ընդհանրապես, հեղափոխական շարժումները, որպես կանոն, նույնպես դիմում են անցյալին որպես իրենց նշանաբան ու ձգտում [3, pp. 9-10]: Ու թերևս Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության ժամանակներից էր, որ ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ եվրոպական հասարակություններում սկսեց աստիճանաբար ձևավորվել ազգային պատմական գիտակցությունն իր ենթակառուցվածքներով: XIX դարից էր, որ գիտնականներն ու քաղաքական գործիչները սկսեցին ընդունել անցյալի և ազգի միջև առկա հիմնարար կապի կարևորությունը: Այդ կապն էր, որ հանդիսացավ կարևորագույն գործոններից մեկն ազգայնականության աճի ու ազգակառուցման (*nation-building*) գաղափարախոսություններում, ընդհանրապես կապիտալիստական ազգերի ձևավորման գործընթացում [հմմտ. 4, pp. 127-129: Տե՛ս նաև 5, pp. 50-55, 77-79, 95-98, 108, 141-147; 6, pp. 37, 73, 75-76, 171; 7, pp. 24-29; 9; 10]: Ինչպես նկատել է Է.Հոբսբաումը, «Ազգերն առանց անցյալի՝ դա հակասություն է եզրաբառերի մեջ. ազգը կառուցողն անցյալն է, ազգն ազգի դեմ [դուրս գալու] արդարացումը՝ [տալիս է] անցյալը, և պատմաբաններն այն մարդիկ են, որ ստեղծում են այն [անցյալը]» [8, p. 3]:

Հիշողությունը և, մասնավորապես, պատմական հիշողությունը «Էթնիկ ընդհանրություն», «ազգ», «ազգային ինքնություն» եզրերը բնորոշող կարևորագույն տարրերից է [9, pp. 14, 21, 40, 43 և այլն; 10, pp. 11-17 և այլն]: Ի թիվս ծեսերի, ավանդույթների, առասպելների՝ էթնիկ ընդհանրության կամ ազգի անդամների միջև կիսվող հիշողությունը հանդես է գալիս իբրև դրանց անդամների կապող, նրանց հարաբերությունները և գործողությունները կառուցող միջոց: Հարցի արևմտյան լավագույն մասնագետներից Էնթոնի Սմիթի դիտարկմամբ՝ հիշողությունները և ընդհանուր անցյալի կամ անցյալների մասին պատկերացումները կազմում են էթնիկ ընդհանրության կամ ազգի «Էթնոպատմությունը» (*ethnohistory*): Այն բազմափունջ է և մրցակցող, ինչն էլ բերում է ազգային ինքնությունների վերամեկնաբանումների շարունակական գործընթացի: Ամեն սերունդ իր հետ բերում է ազգային ինքնության իր սեփական մեկնաբանումները, այդ իսկ պատճառով դրանք երբեք ֆիքսված

(հաստատապես արձանագրված) կամ ստատիկ չեն, այլ միշտ էլ վերակառուցվում են ի պատասխան նոր պահանջների, հետաքրքրությունների և պատկերացումների, չնայած միշտ էլ գտնվում են որոշակի շրջանակների մեջ: Է.Սմիթն այն համոզմանն է, որ ազգակառուցման ու ազգային զարգացումների գործընթացում կարևորագույն դեր ունեցող, ընդհանրապես ներկա աշխարհի սոցիալական ու քաղաքական ամենահզոր ուժերից մեկը հանդիսացող ազգայնականության կենտրոնական հարցը ներկայի ստեղծման մեջ անցյալի դերի հարցն է [10, pp. 180-181, 187; 11, էջ 43-56]:

Է.Սմիթի կարծիքով՝ ցանկացած մարդկային ինքնության հիմնական տարրը հիշողությունն է, անցյալի հետ անձնական կապի առկայության գիտակցումը [10, p. 208]: Թե՛ պատմական, թե՛ կուլեկտիվ հիշողությունը հենված է մարդկանց գիտելիքներին և վերաբերմունքին իրենց ազգի իրական կամ պատկերացրած պատմական անցյալի ամբողջական կամ առանձին դրվագների շուրջ: Միննույն ժամանակ, այդ հիշողությունները, ինչպես նշվեց, ստատիկ երևույթներ չեն, այլ ենթակա են ձևափոխումների, որոնք կարող են լինել ինչպես ներքին զարգացումների արդյունք, այնպես էլ արտաքին ազդեցությունների հետևանք:

Ընդհանրապես, հասարակության մասին մտքերը գրեթե միշտ էլ դրսևորվում են անհատական կերպարների միջոցով: Պատմությունն ընկալվում է նույն ձևով՝ անցյալի մասին հիշողությունը սկսվում է մարդկանց մասին հիշողությունից: Հասարակությունը կազմող մարդիկ գրեթե միշտ էլ կարիք են զգում նախահայրերի, հերոսների¹, և մեծ, նշանավոր մարդկանց դերերից մեկն այդ պահանջը լրացնելն է [3, p. 10]: Եվ այստեղ կարևորություն է ձեռք բերում այն հարցը, թե ինչ տիպի անհատներ պետք է, ցանկալի է, որ հիշվեն, նրանց գործունեության ո՞ր կողմերը պետք է մատուցվեն հետագա սերունդներին: Այսինքն՝ մենք բախվում ենք անցյալի քաղաքական օգտագործումների հարցին [13, pp. 301, 302, 315]:

Այս հարցը մաս է կազմում շատ ավելի ընդհանրական, մեթոդաբանական բնույթ ունեցող մի հարցադրման, որն այսօր հիշողության տեսության մեջ ամենահաճախ շոշափվող, քննարկվող, վիճարկվող, կարծիքների բախման բերող ու, արդյունքում, առանձին ուղղությունների ձևավորման հանգեցրած հարցերից է: Եթե խիստ համառոտ, ապա հարցադրման էությունը հետևյալն է. հեղինակների մի մասի համոզմամբ՝ անցյալը փոփոխական է, այն կերտվում ու վերակերտվում է ներկայի օգտագործման համար, ներկայի պահանջմունքներից ելնելով: Տեսաբանների մյուս խումբը

¹ Այս առումով բնութագրական է, որ հրեաները, բազմաթիվ քննարկումներից հետո, Հոլոքոստի հիշատակի օրը նշում են ոչ թե զանգվածային բռնությունների խորհրդանիշ հանդիսացող որևէ օր, այլ Վարշավայի հրեական գետտոյի՝ ֆաշիստների դեմ զինված ապստամբության, այսինքն՝ զինված պայքարի օրը [12, p. 28]:

գտնում է, որ կոլեկտիվ հիշողությունները վերապրում են հասարակության ներսում տեղ գտած փոփոխությունները, և ավելին, անցյալն է, որ ձևավորում է ներկայի մասին մեր պատկերացումները և ըմբռնումները, այլ ոչ հակառակը: Երրորդ ուղղությունը ներկայացնող գիտնականների համեմատաբար փոքր խումբը գտնում է, որ նույն ներկան կարող է կրել տարբեր հիշողություններ և տարբեր ներկաներ կարող են կրել միևնույն հիշողությունն ու, այդպիսով, կոլեկտիվ հիշողությունը քաղաքական մշակույթի մեջ ժամանակի միջով ընթացող քննարկումների դինամիկ, շարունակական գործընթաց է:

Այս տեսական մոտեցումներից ոչ մեկն էլ նեղ կամ դոգմատիկ բնույթ չունի. նրանք տարբերվում են գլխավորապես շեշտադրումների առումով:

Հիշողության հարցերի դասական տեսաբաններից Մ.Հալբվախսի կարևորագույն ու բազմիցս կրկնվող դիտարկումներից մեկն այն է, որ «հիշողությունը (վերհիշումը) շատ լայն առումով անցյալի վերակառուցում է ներկայից վերցրած տվյալների միջոցով, մի վերակառուցում, որ նախապատրաստված է ավելի վաղ ժամանակների վերակառուցումներով, որտեղ անցյալի պատկերացումներն արդեն փոխված են» [14, p. 69]:

Նրա համոզմամբ, ինչ-ինչ անհատների ու երևույթների շուրջ առկա հիշողությունները ենթակա են անընդհատ ձևափոխումների՝ սերտորեն փոխկապակցված երկու տիպի գործընթացների պատճառով: Նախ այն, որ անցյալի իրադարձությունների ու պատկերացումների մասին ժամանակի ընթացքում պարբերաբար նոր տվյալներ են կուտակվում և, այդպիսով, ընդլայնվում է իմացությունների շրջանակը, ինչի հետևանքով կարող է ձևավորվել նոր հիշողություն, որը կարող է ավելի մոտ թվալ կամ լինել իրականությանը: Երկրորդ պատճառն այն է, որ փոխվում են այդ հիշողությունը կրող խմբերը, փոխվում են նրանց հայացքները, իսկ անհատը նաև նրանց տեսանկյունից է, որ պատկերացնում է անցյալը: Որքան անհատը դառնում է ավելի ներգրավված այդ խմբերից յուրաքանչյուրում ու ավելի անմիջականորեն է մասնակցում նրա հիշողությանը, այնքան նա անպայմանորեն թարմացնում և լրացնում է իր հիշողությունները: Այս հայացքները զարգացնելով ու ինչ-որ իմաստով բացարձակացնելով՝ նա ուղղակիորեն հայտարարում է, որ անցյալի մեր ըմբռնումը լոկ միջոց է ներկայի խնդիրները լուծելու համար. «Եթե կոլեկտիվ հիշողությունն իսկապես անցյալի վերակառուցում է, եթե այն հարմարեցնում է հին փաստերի մասին պատկերացումները ներկայի կարծիքներին ու հոգևոր պահանջմունքներին, ապա այդ պարագայում այդ փաստերի ծագման հարցը պետք է լինի երկրորդական, եթե ոչ ընդհանրապես անօգուտ, քանի որ անցյալի ռեալությունը այլևս անցյալում չէ» [1, p. 376]:

Հիշողության և ինքնության հարցերով զբաղվող ճանաչված հետազոտողների մի խումբ (Ջ.Միդ, Մ.Ֆուկո, Է.Հոբսբաում, Թ.Ռենցեր, Չ.Քուլի և այլք), շարունակելով Մ.Հալբախսի այս դիտարկման տեսական զարգացումը, ևս գտնում է, որ անցյալը ստեղծվում է ներկայում ու, այդպիսով, հարմարվող է: Այսպես կոչված «ներկայահեն» մոտեցման (*presentism*) հզոր մի գիծ է անցնում հիշողության հարցերին նվիրված աշխատանքներում, որոնցում փաստագրվում են այն ուղիները, որոնցով անցյալի պատկերացումները փոխվում են ժամանակի ընթացքում, նաև թե ինչպես են տարաբնույթ մակարդակի խմբերն օգտագործում անցյալը ներկա խնդիրների համար, դիմում են զանազան մեթոդաբանությունների անցյալի մեկնաբանությունների մեջ՝ որոշակի նպատակների հասնելու համար: Նշված հեղինակներն ու նրանց հետևորդներն իրենց բազմաթիվ աշխատություններում, տարբեր օրինակների հիմամբ ցուցում են, թե ինչպես է փոխվում պատմական իրադարձությունների նշանակությունը մի սերնդից մյուսին անցնելուց՝ համաձայն հասարակական խնդիրների և կարիքների ենթակառուցվածքների փոփոխության: Այլ կերպ ասած՝ ըստ այս ուղղության հեղինակների, ցանկացած պատմական իրադարձություն տարբեր կերպ է գնահատվում տարբեր ժամանակաշրջաններում, ու դա կախված է տվյալ ժամանակաշրջանի ներկայացրած պահանջներից¹: Այսպես, Ջ.Միդի և Մ.Հալբախսի համոզմամբ՝ կոլեկտիվ հիշողությունն արմատական վերանայման է ենթարկվում, երբ նոր արժեքներն ու սոցիալական կառույցները փոխարինում են հինն. նրանք հավատում են, ինչպես մեկ այլ հեղինակի գրքի բնութագրական վերնագիրն է հուշում, որ «անցյալը օտար երկիր է» [հմմտ. 16]:

Ջորջ Հերբերտ Միդն անձանոթ էր Հալբախսի գործերին: 1920-30-ական թթ. լույս տեսած նրա աշխատանքներում առաջ քաշվող տեսության էությունը հենվում է այն գաղափարին, որ չնայած ներկան ներառում է անցյալն ու ապագան, «իրականությունն այն է, ինչ առկա է ներկայում», իսկ անցյալը հառնում է հիշողության միջոցով ու գոյություն ունի այն պատկերացումներում, որոնք ձևավորում են «ներկայի ամաչկոտ սահմանափակումը»: Իր ժամանակին նրա տեսությունը [17; 18; 19] արմատական հեռացում էր ավանդական տեսակետներից [Միդի մասին տե՛ս 20]: Ջ.Միդը հայտարարում է, որ անցյալի ամեն մի հայեցակարգ կառուցված է «ներկայի

¹ Հմմտ. խորհրդային ոչ վաղ անցյալի այն իրողության հետ, երբ 1985թ. ԽՍՀՄ-ում հռչակված հրապարակայնության (գլասնոստ) քաղաքականությունը նպատակ դրեց բացահայտել խորհրդային անցյալի բոլոր մութ էջերը: Ամերիկյան հետազոտող Ռ.Դավիեսի գնահատմամբ, «Մինչ այս նման ոչ մի բան չէր եղել համաշխարհային պատմության մեջ. 1987 և 1988թթ. տասնյակ միլիոնավոր խորհրդային քաղաքացիներ կրթոտ կերպով ներգրավվեցին իրենց երկրի անցյալի պատմության ուսումնասիրության և խորհրդային սոցիալիզմի սկզբունքների ու գործելակերպի վերինաստավորման [ընդգծումը՝ հեղ.] մեջ: ... Անցյալի մասին քննարկումները նաև քննարկումներ էին խորհրդային հասարակության ապագայի շուրջ» [15, p. VII]:

նոր պրոբլեմի տեսանկյունից» և որ «անցյալի բոլոր ասպեկտները կորցնում են իրենց պատշաճությունը, երբ ներկայի պայմանները փոխվում են»: Ջ.Միդլի անցյալի տեսությունն ընդգրկում է դրույթներ, որոնք համահունչ են Մ.Հալբախսի գաղափարներին, սակայն շեշտադրումներում դրանց միջև առկա են տարբերություններ: Այսպես, եթե Մ.Հալբախսը ձգտում է ցույց տալ, թե ինչպես է ներկա իրավիճակն ազդում անցյալի մեր ընկալումների վրա, ապա Ջ.Միդլի նպատակն է հասկանալ պատմական գիտելիքի դերը ներկայի մեկնաբանումների մեջ: Այդ պատճառով էլ, ըստ Ջ.Միդլի, ինչպես «անհատը պետք է մեջտեղ բերի անցյալի որոշակի քանակություն՝ որոշելու համար, թե ինչպիսին է իր ներկան, նույն կերպ և հասարակությունը ցանկանում է երևան հանել անցյալն այն բանի համար, որ կարողանա գնահատել ներկա իրավիճակն ու երևան բերել, թե ինչ այժմեական խնդիրներ են առկա»: Տարբերակիչ երկրորդ պահն այն է, որ առավել հավանական է, ըստ Ջ.Միդլի, որ նոր անցյալները վեր հանեն արագ փոփոխությունների ժամանակներում: Հիշենք, օրինակ, թե ինչպես հրապարակայնության ժամանակներում գրեթե ամեն օր խորհրդային քաղաքացիներն իրենց համար բացահայտում էին նոր անցյալներ: Հայաստանյան իրականության մեջ Ղարաբաղյան շարժման տարիներին, օրինակ, բացահայտվեցին XX դարի 10-20-ական թթ. ռուս-թուրքական համագործակցության նոր էջեր, նոր տվյալներ էին մեջտեղ գալիս հեղափոխության առաջնորդների, ընդհանրապես ԽՄԿԿ-ի դերակատարումների մասին հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող իրադարձություններում և այլն: Այս բնույթի փոփոխություններով պայմանավորված իրավիճակների առաջանալը ապակայունացնող դեր ունի, սակայն դրանք կարող են վերաճել սովորական իրադրության, եթե անցյալը վերակառուցվում է այնպես, որ ձուլվում, խառնվում է իրադարձությունների իմաստալից հոսանքի մեջ:

Ջ.Միդլի կողմից անցյալի ձևակերպումներն ընդգրկում են նաև այլ դրույթներ, ինչպես, օրինակ, «անցյալի սոցիալական կառուցումներ», «ենթադրյալ օբյեկտիվ անցյալ», «խորհրդանշորեն վերականգնված անցյալ»: Վերջինս ենթադրում է անցյալի իրադարձությունների իմաստների այնպիսի վերաձևակերպումներ, որ դրանք նշանակություն և օգտակարություն են ձեռք բերում ներկայի համար: Պատմության օգտակարությունն իշխանության մերօրյա պայքարում կարող է դրսևորվել հետևյալ կերպ. բարեփոխումների ձգտող խմբերն, օրինակ, դիմում են անցյալի ինչ-ինչ փաստերի՝ օրինականացնելու համար իրենց խմբերի հետաքրքրությունները, ապա և այդ փաստերի միջոցով հիմնավորում են իրենց հայտնվելը: Այսպիսով, առասպելական անցյալի կառուցումը և օբյեկտիվ անցյալի վերակառուցումը ենթակա են

որոշակի պրագմատիկ խնդիրների [21, pp. 149-151; 20, pp. 163, 170]:

Ներկայահեն ուղղության ներկայացուցիչներից Չ.Քուլին նկատում է, որ «ներկա ֆունկցիան է, ոչ անցյալ» որոշում, թե ինչպես են նշանավոր մարդիկ ու իրադարձությունները պահպանվում կոլեկտիվ մտքի մեջ [22; 13, pp. 302-303]: Է.Հոբսբաումն օգտագործում է «ավանդության հորինում» եզրաբանը, այսինքն՝ անցյալը հորինվել է, բայց պատճառը, թե ինչու է այս գործընթացը տեղ գտել, կարող է բացատրվել ներկայի պայմաններով ու պահանջմունքներով. նա ցույց է տալիս, թե ինչպես է ավանդույթը վերաձևավորվում, հարմարեցվում ներկայի խնդիրներին [23, pp. 1-14]: Այս հայեցակարգերը, որոնք «ձգտում են ոչ միայն ազատագրել ներկան անցյալի մամլակներից, այլև հաստատել ներկայի կարևորությունը անցյալի համեմատ» (Էդվարդ Շիլս, Ֆրանց Ֆիցցերալդ), անցյալի պատկերացումները դիտում են իբրև ներկայի պահանջմունքների համեմատ ստեղծված ստրատեգիական ձեռակերտեր, անցյալը դարձնում են անկայուն, անվստահելի, անհուսալի, անհիմն, ներկա պայմաններին միշտ էլ պատանդ մի բան [24, p. 222]:

Հակառակ ճամբարի ներկայացուցիչներից Մայքլ Մխուդսոնը նշում է, որ 1960-ական թթ. ամերիկացիների շրջանում հակախորհրդային տրամադրությունների աճին հատկապես նպաստում էր այն տեղեկատվության տարածումը, թե սովետները վերաշարադրում են իրենց (և ողջ աշխարհի) պատմությունը՝ գովաբանելու համար խորհրդային պետությունը և կոմունիստական կուսակցությունը: Մ.Մխուդսոնը հիշում է անգլիացի գրող և հրապարակախոս Ջորջ Օրուելի (*George Orwell*) դեռևս 1949թ. հեղինակած և հակախորհրդային դիտվող «1984» վեպը, ուր կապիտալիստական հասարակությանը փոխարինելու եկող հասարակարգը ներկայացվում է իբրև ամբողջատիրական, իսկ գլխավոր հերոս Ուինսթոն Սմիթը, որ ծածկագրող էր աշխատում Ճշմարտության նախարարությունում, պատմական գրառումներից ջնջում էր այն փաստերը, որոնք ձեռնտու չէին ներկայի ռեժիմին: Ըստ վեպի հեղինակի, այդ երևակայական պետության նշանաբաններից էր ներկայումս շատ տարածված ձևակերպումը. «Ով վերահսկում է անցյալը, նա վերահսկում է ապագան»: Մ.Մխուդսոնը նկատում է, որ վեպի լույսընծայումից վեց տասնամյակ անց «հետազոտողների աչքին մենք բոլորս ենք դարձել սովետների նման», քանի որ, օրինակ, ամերիկյան անցյալի կառուցումներում մաքրված են բազմաթիվ կոնֆլիկտային իրողություններ, և միևնույն ժամանակ, հետազոտողներն ականատեսն են, թե ինչպես են, օրինակ, գերմանացիներն ու ճապոնացիները վերաշարադրում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատմությունը: Մ.Մխուդսոնի կարծիքով՝ բոլոր այն դեպքերում, երբ անցյալի կերտումը պրոֆեսիոնալ պատմաբանների ձեռքին չէ, շատ ավելի է հավանական, որ անցյալը կօգտագործվի իբրև ռե-

սուրս ներկայի ինչ-ինչ երևույթների օրինականացման համար, քան որպես ճանապարհի հարթում դեպի ճշմարտություն [25, pp. 105-106]:

Ներկայահեն մոտեցման ուղղակի դրսևորումների կարելի է հանդիպել *հիշողության հասարակական սահմանափակումների* մեջ: Այսպես, հայտնի է, որ մեր հիշողությունը մեծապես ազդված է մեր սոցիալական շրջապատի կողմից [26, էջ 35-41]: Նույն կերպ մեր շրջապատը, ինչ-ինչ դեպքերում, կարող է նաև փակել մեր մուտքը մեր իսկ կյանքի առանձին իրադարձություններ հիշելու խնդրում: Այսինքն՝ մեր անցյալը հիշելու ձևերի վրա սոցիալական շրջապատի ազդեցության չափն ավելի հստակ է դառնում, երբ մենք հասկանում ենք, որ մեր կողմից «հիշվող» բաների մեծ մասն իրականում գտվում է մեկնաբանության գործընթացի ժամանակ, որ սովորաբար տեղ է գտնում այդ սոցիալական շրջապատում:

Ի պատասխան սոցիալական հիշողության ուսումնասիրությունների մեջ ներկայահեն մոտեցումներին տրվող մեծ դերի, մի շարք հետազոտողներ նշում են մեր կողմից պայմանականորեն «անցյալահեն» ձևակերպված մոտեցումներ, այն է՝ անցյալի հարմարվողականության հնարավորությունների սահմանափակ լինելու հանգամանքը: Մ.Մխուդսոնը, օրինակ, գտնում է, որ «անցյալը, որոշ իմաստով և որոշ պայմանների դեպքում, մեծապես դիմադրողունակ է իրենից վեր կանգնելու փորձերի նկատմամբ»: Ըստ նրա, երեք գործոններ սահմանափակում են անցյալը փոխելու մեր հնարավորությունները [25, pp. 107-113]: Առաջին. մատչելի անցյալների կառուցվածքը ներկայացնում է միայն որոշ անցյալներ և դնում սահմանափակումներ այն աստիճանի վրա, մինչև որը նրանք կարող են փոխվել՝ միևնույն ժամանակ տեղադրելով մյուս անցյալները մեր պատկերացրած հասանելիությունից վեր: Այսպես, ամերիկացիները կարող են փորձել մեկնաբանել կամ վերամեկնաբանել ստրկության պատմությունն իրենց երկրում (և իրոք, շատ բաներ մոռացվել են), սակայն նրանք չեն կարող աչք փակել այդ երևույթի բազմաթիվ դրսևորումների վրա, քանի որ այն ամերիկացիների համար տրավմատիկ փորձառության շրջան էր, անմիջականորեն կապված է ամերիկյան ինքնության որոշիչ տարրերից մեկի՝ Քաղաքացիական պատերազմի, ամերիկյան ազգի ամենաներկայանալի հերոսներից մեկի՝ Աբրահամ Լինքոլնի անվան հետ, առ այսօր այն սերտորեն առնչվում է լեզվի նրբություններին և քաղաքացիական իրավունքների համար մղվող պայքարի պատմությանը, ամերիկյան ստրուկների երգերին ու պատմաշարերին և այլն: Մեկ այլ օրինակ. ներկայումս անհնար կլինի վերաշարադրել XX դարի պատմությունը և պնդել, որ 1930-ական թվականները բարգավաճման տարիներ էին ամերիկացիների համար, սակայն եթե մեկը պնդի, որ այդպիսի տարիներ էին 1830-ականները, միայն պրոֆեսիոնալ պատմաբաններն են

կարող այդ հարցը հիմնավորապես պարզաբանել: Հայաստանի Երրորդ հանրապետության անկախության առաջին տարիներին պետական քարոզչական մեքենան, տարաբնույթ կազմակերպություններ սկսեցին անխնա փնտվել Հայաստանի խորհրդային տարիների ձեռքբերումները. քանդվեցին արձաններ, փոխվեցին թանգարանների ցուցադրությունները, սակայն այդքան էլ հեշտ չէ այդ ժամանակաշրջանում ապրած ու ներկայումս կենդանի մարդկանց հիշողությունից ջնջել ոչ հեռավոր անցյալի բազմաթիվ իրողություններ, ստեղծել հակառակ բնույթի հասարակական կարծիք:

Երկրորդ. անհատական ընտրության կառուցվածքը որոշ անցյալներ անընդունելի է դարձնում և որոշները՝ անհնար դիտարկման համար: Ինչո՞ւ: Մարդիկ կարող են ընտրություն կատարել միայն իրենց հիշողության համար հասանելի անցյալներից, իսկ այդ անցյալները սահմանափակ են, ու արդյո՞ք անհատներն ազատ են ընտրելու այնպես, ինչպես իրենք են ուզում: Բնավ ոչ: Մի շարք հանգամանքներ են հակադրվում դրան: Այդպիսիք են տրավմատիկ իրողությունները, որոնք մարդկանց (կամ կազմակերպությունների կամ ազգերի) անցյալի փորձառություններն են և չեն կարող արհամարհվել, քանի որ կապված են վախի, երկյուղի, ցավի զգացողությունների հետ: Ոչ միայն ամերիկացիները պետք է դեմառդեմ կանգնեն ստրկության և գերմանացիները՝ Հոլոքոստի իրողություններին, այլև նրանք պետք է անեն դա իրենց հանգիստ չտալով, անընդհատ, անհրաժեշտորեն, ուզեն թե չուզեն: Անցյալը դառնում է մեր մի մասը և ձևավորում է մեզ, այն ազդում է մեր գիտակցության վրա՝ անկախ մեր ցանկությունից: Մարդիկ իրենց հին վերքերի թակարդն են ընկնում:

Մյուս կողմից՝ մարդիկ արձագանքում են ոչ միայն իրենց, այլ նաև մյուս մարդկանց կյանքի ծայրահեղ պայմաններին: Նրանք այդպես են վարվում ոչ միայն ի հետևանս իրենց իսկ ունեցած տրավմատիկ փորձառության, այլ նաև ի հետևանս ուրիշների մասին տրավմատիկ պատմությունների իմացության և, որպես դրսևորումներից մեկը՝ զգացմունքահեն գործողությունների իրականացման: Հիշենք, թե ինչպիսի գթասիրական շարժում էր տարածվել Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի հազարավոր մարդկանց շրջանում հայերի ցեղասպանության և հաջորդող տարիներին, ինչը դրսևորվում էր շարքային քաղաքացիների հանգանակած միջոցների հաշվին կազմակերպված բարեսիրական ու որբախնամ բազմաթիվ միջոցառումներում ու ձեռնարկումներում:

Մարդիկ չեն կարող ազատ ընտրություն կատարել իրենց ուզած ձևով նաև այն պատճառով, որ իրենց գործողություններում հաճախ ղեկավարվում են անցյալի իներցիոն հետևանքներով: Այսպես, համայնքը, հասարակությունը ներկա կոնֆլիկտին արձագանքում է այնպես, ինչպես վարվել էր

անցյալում, այսինքն՝ այսպես թե այնպես, հաշվի է նստում անցյալում ունեցած փորձառության հետ: Շատերին է ծանոթ այն իրողությունը, որ ցանկացած խնդիր, թնջուկ լուծելուց մարդիկ փորձում են ճշտել, թե ինչպես է այն լուծվել անցյալում:

Կան անցյալի մի շարք դրսևորումներ, որոնք մենք չենք կարող արհամարհել կամ մոռանալ առանց մեր մի մասը կորցրած լինելու զգացում ունենալու: Ոչ միայն անցյալն է ապրում մարդկանց գիտակցական կյանքում (ինչպես Ֆրոյդն է ասում), այլև մարդկանց գիտակցական կյանքն է ապրում անցյալի դրսևորումներում: Այսպես, շատ երևանցիների համար իրենց երևանյան ինքնությունը հաճախ տեղայնացվում է Երևանի կենտրոնի հին կառույցներում, ուստիև դրանց քանդումը (որ հավասարազոր են դառնում ժամանակների հիշողության ձևափոխման) կարող են բերել մինչև անգամ տրավմատիկ բնույթ ստացած հիշողությունների գերակայման: 2004թ. դեկտեմբերին, երբ «Երևան» հյուրանոցում անց էր կացվում Երևանի պատմամշակութային ժառանգության պահպանման խնդիրներին նվիրված քննարկում, որ կազմակերպել էր «Գործընկերություն հանուն բաց հասարակության» կազմակերպությունը, ելույթ ունեցողներ՝ հնաբնակ երևանցիներից մի գրող և մի քանի ճարտարապետ իրենց զգացմունքային ելույթներում ուղղակիորեն նշեցին, որ Երևանի կենտրոնի ավերման համար իրենք ցավում են ոչ միայն գուտ գեղագիտական ու ճարտարապետական տեսանկյունից, այլ նաև տեղանքի ֆիզիկական փոփոխության պատճառով տեղ գտած հիշողությունների կորստից [համտ. 27]: Նշենք, որ այդ դիտարկումները միանգամայն ընդունելի նկատվեցին ներկաների զգալի մասի կողմից:

Երրորդ. անցյալի նկատմամբ սոցիալական կոնֆլիկտի կառուցվածքը նշանակում է, որ մենք միշտ չէ, որ միակ որոշողներն ենք, թե որ անցյալներն են ենթակա հիշելու և որոնք՝ ենթակա մոռացության: Սակայն այդ չենք կարող անել ազատորեն, քանի որ ուրիշ մարդիկ փորձում են անել հակառակը, այսինքն՝ առկա է մյուսների հակազդեցությունը: Սա նշանակում է, որ մարդիկ գործ ունեն մրցակցող անցյալների հետ, առկա է հիշողության քաղաքականություն, որ կարիք ունի ուսումնասիրության:

Մ.Մխուդսոնը նկատում է, որ՝ այո, առկա են բազմաթիվ վկայություններ, որ մարդիկ, խմբերը և ազգերը վերաշարադրում են պատմությունը լեգիտիմացնելու համար ներկան, սակայն դա չի նշանակում, թե այդպես է ու վերջ: Այո, ներկան ազդում է անցյալը հասկանալու ձևերի վրա, սակայն դա ճշմարտության կեսն է և, մասնավորապես, ըստ հետազոտողի, ցինիկ կեսն է: Ճշմարտության մյուս կեսն այն է, որ անցյալն է ձևավորում, ուրվա-

գծում, ստեղծում ներկան, նույնիսկ եթե ամենահզոր մարդիկ ու կազմակերպություններն ամենաքիչն են դա ցանկանում:

Անցյալահեն ուղղության ներկայացուցիչների փաստարկներից մեկն էլ այն է, որ եթե անցյալի մասին հավատը թուլանում է հասարակության մեջ երկար շարունակվող փոփոխությունների պարագայում, ապա հասարակության միասնությունն ու շարունակականությունը կքայքայվեն: Էմիլ Դյուրկհեյմը առաջին հեղինակներից էր, որ այս հարցը խնդրահարույց դիտեց: Անցյալի մասին հայեցակարգերը, Է. Դյուրկհեյմի համոզմամբ, մշակվում են պարբերական բնույթ կրող տարեդարձային նշումներ/հիշատակումների ծեսերով [մանրամասն տե՛ս 26, էջ 47-64], որոնց ֆունկցիան ոչ թե անցյալի ձևափոխումն է՝ պարտադրելով նրան ծառայել ներկային, այլ անցյալը վերարտադրելը, նրա կենդանի մնալուն օժանդակելը [24, p. 222; 28, pp. 415, 420]:

Ըստ այս ուղղության մեկ այլ կարկառուն ներկայացուցիչ Է. Շիլսի ավանդույթի մասին հայեցակարգի (1981)՝ անցյալն է կերտում ներկան: Նրա համոզմամբ՝ տարեդարձային նշումներ/հիշատակումները մի ձև, ճանապարհ են պահանջելու, որ անցյալը պետք է ինչ-որ բան առաջարկի ներկային, լինի զգուշացում կամ մողել. արագ փոփոխությունների ժամանակներում անցյալը տրամադրում է անհրաժեշտ հանձնարարականներ ինքնության ու գործողությունների համար: Է. Շիլսի դիտարկմամբ՝ արդեն անցած դարաշրջանի կամ պատմական անձի կերպարը ոչ թե ամեն հաջորդ սերնդի կողմից նորովի ձևակերպվում ու զարգացվում է, այլ փոխանցվում է համաձայն «ուղղորդող օրինակի» (*guiding patterns*), որն ապահովում է հետագա, հաջորդող սերունդներն ընդհանուր ժառանգությամբ: Կայուն հիշողությունները, ստեղծելով կապեր ողջերի ու մեռածների միջև¹, ամրացնում են հասարակության «ժամանակավոր ինտեգրումը» և նպաստում ներդաշնակության, համաձայնության կայացմանը ժամանակի ընթացքում: Այս համաձայնությունը ճկուն է, քանի որ հիշողությունները հող են ստեղծում իրենց իսկ հավերժացման համար: Ըստ Մ. Սխուդսոնի՝ հիշողությունները վստահելի չեն, մինչև որ դրանք համապատասխանեցվում են անցյալի մասին ենթադրությունների գոյություն ունեցող կառուցվածքին: Այդպիսով, ճշմարիտ հասարակությունը «հիշողության հասարակությունն» է, մեկը, որի անցյալը հիշողության մեջ է պահվում վերապատմելով նույն «ձևավորող, կոնստրուկտիվ պատմաշարը», վերհիշելով այն մարդկանց, ովքեր արդեն մարմնավորել են ու օրինակ են բերվել որպես բարոյական արժեքներ [29, pp. 31-32; 25; 24, p. 222]:

¹ Պետք է նկատել, որ նման կապերի գաղափարն ընկած է, թերևս, բոլոր կրոնների ու հավատալիքների հիմքում և տարաբնույթ ձևերով դրսևորվում է հուշային բնույթի ծիսական գործողություններում:

Ինչպես վերը նկատվեց, կոլեկտիվ հիշողության նկատմամբ երկու տեսական մոտեցումները զանազանելի են: Առաջինը վերաբերում է անցյալի ընդհատումներին ընթացող կառուցողական գործընթացների նկատմամբ, ինչը պատճառաբանվում է ներկայի փոփոխվող շահագրգռությամբ: Երկրորդ մոտեցումն ուշադրություն է հրավիրում անցյալի մասին մեր պատկերացումներում առկա շարունակականությանը և այն ճանապարհին, ինչպես են այս պատկերացումները պահպանվում սոցիալական փոփոխությունների պայմաններում:

Ի հակադրություն համընդհանուր տարածում գտած վերոբերյալ տեսակետների, որոնցում անցյալը կամ հարմարվող է, կամ մնայուն, հեղինակների մի երրորդ խումբ (մասնավորապես Բարի Շվարց, Էվիատար Ջերուբավել, Ջեֆրի Օլիկ և այլք) կոլեկտիվ հիշողության ձևավորման հարցերում անցյալի ու ներկայի միջև հարաբերակցության առումով ավելի համալիր մոտեցումներ է ընդունելի համարում: Նրանք այն համոզման են, որ «կոլեկտիվ հիշողությունը պետք է դիտվի որպես ժամանակի մեջ կարծիքի ստեղծման ակտիվ գործընթաց» [30, pp. 921-922], կամ, մեկ այլ հեղինակի (*B.Zelizer*) ավելի պատկերավոր ձևակերպմամբ, «հիշողությունը անցյալը դեպի ներկա կրելու համար անփոփոխ անոթ չէ. *հիշողությունը [քննարկումների շարունակական] գործընթաց է և ոչ թե առարկա, և այն տարբեր ժամանակներում տարբեր կերպ է աշխատում*» [31, pp. 214-239; 32, p. 122]: Նման սկզբունքներ պաշտպանող հեղինակներն իրենց աշխատանքներում փորձում են պատասխանել այն հարցերին, թե արդյոք տարբերությունը վերոբերյալ երկու մոտեցումների մեջ կարող է լուծվել՝ մերժելով դրանցից մեկը հոգուտ մյուսի, թե կարող են հստակեցվել յուրաքանչյուր մոտեցման ընդունելի լինելու պայմանները և, ի վերջո, կարո՞ղ է նոր տեսություն ձևակերպվել, որը կհաշտեցնի դիտարկվողների կոնֆլիկտային պնդումները և կա՞, գոյություն ունի՞ արդյոք մեկ, միավորիչ հատկանիշ հայտնի տարբերությունների պարագայում:

Այս, ինչպես և վերոնշյալ մյուս հեղինակներն իրենց այս համոզմանը հանգում են որոշակի կոնկրետ երևույթների մանրամասն դիտարկման արդյունքում: Այս հարցադրումների պատասխանների որոնումներն ընթանում են տարեդարձային նշումներ/հիշատակումների ոլորտում: Այսպես, Բ.Շվարցը ցույց է տալիս, թե ինչպես է Ջորջ Վաշինգտոնի՝ ոչ դեմոկրատ և ռազմական ու քաղաքական առաջնորդի մասին հիշողությունը ԱՄՆ-ի պատմության մեջ ընթացող քաղաքական տարաբնույթ գործոնների ազդեցության ներքո աստիճանաբար դեմոկրատանում 1865-1920թթ. միջև ըն-

կաժ ժամանակահատվածում (Քաղաքացիական պատերազմից առաջ և հետո, մինչև Առաջադիմական դարաշրջանի ավարտը), իսկ 1920-ական թթ. ընթացքում ընկալվում որպես բիզնեսմեն ու արդյունաբերության ղեկավար-կապիտան: Մի կողմից՝ այս փոխակերպումը կշիռ է ավելացնում Մ.Հալբախսի ու Ջ.Միդի հավատին առ այն, որ անցյալը փոփոխական է, այն կերտվում ու վերակերտվում է ներկայի օգտագործման համար, մյուս կողմից՝ ամերիկացիները երբեք չեն մոռանում Ջ.Վաշինգտոնի ինքնատիպ, ազնվականական կերպարը և, այդ կերպ, սահմանափակումներ են դնում հետագա սերունդների ունակությանը՝ դեմոկրատացնելու ԱՄՆ առաջին նախագահի այս կայուն, հաստատուն կերպարը, ինչն էլ արտացոլում է Է.Դյուրկհեյմի ու Է.Շիլսի գաղափարներն առ այն, թե ինչպես են կոլեկտիվ հիշողությունները վերապրում հասարակության ներսում տեղ գտած փոփոխությունները: Այսպիսով, ըստ Բ.Շվարցի՝ Ջ.Վաշինգտոնի օրինակը ցույց է տալիս, որ չեն կարող լինել կոլեկտիվ հիշողության առանձնացված տեսություններ՝ մեկը, որ հիշվողի մեջ բացատրի փոփոխությունները, մյուսը՝ կենսունակությունը: Մյուս կողմից էլ՝ այս օրինակում տեղ գտած փաստերը թույլ չեն տալիս հիշողության մեջ առկա փոփոխություններն ու կենսունակությունը միավորել մի երրորդ, հաշտվողական տեսության մեջ, որովհետև ներկան կառուցվում է անցյալի միջոցով, անցյալի պահպանումը, ինչպես նաև նրա վերակերտումը պետք է խարսխվի ներկայում: Քանի որ յուրաքանչյուր սերունդ նորացնում է նախորդ սերունդների կողմից ներկայացված համոզմունքները, մնում է հավաքել, ի մի բերել հին համոզմունքները, որոնք համագոյակցում են նորերի հետ, ներառյալ հին համոզմունքներն անցյալի իսկ մասին:

Համապատասխանաբար, Մ.Հալբախսը, Ջ.Միդը և նրանց հետևորդները ճշմարիտ են, երբ խարսխում են կոլեկտիվ հիշողությունը ներկայում: Նրանց սխալն այն է, որ թերագնահատում են ներկայի հնարավորությունը, հզորությունը: Նրանք չեն հաջողում տեսնել, որ այդ նույն ներկան կարող է կրել տարբեր հիշողություններ և տարբեր ներկաներ կարող են կրել միևնույն հիշողությունը: Հենց որ այս սխալն ուղղվի, Բ.Շվարցի համոզմամբ, կոլեկտիվ հիշողության նկատմամբ Միդ-Հալբախսի ու Դյուրկհեյմ-Շիլսի մոտեցումները կարող են դիտվել որպես ավելի լայն ընդհանրացման հատուկ դեպքեր, ինչը վերաբերում է թե՛ փոփոխությանը, թե՛ շարունակականությանն անցյալի ընկալումներում: Հողվածում բերվող օրինակը, համենայն դեպս, ցույց է տալիս, որ Ջ.Վաշինգտոնի ինքնատիպ, ազնվականական կերպարը պահպանվել էր և նոր դեմոկրատական կերպար էր ստեղծվել նույն

հասարակության կողմից: Այս հակադրվող կերպարները գոյակցում էին: Այսինքն՝ ըստ Բ.Շվարցի, անցյալը ոչ ամբողջովին անորոշ է, ոչ էլ անփոփոխ, բայց մի կայուն կերպար է, որի վրա նոր տարրեր են դրվում: Անցյալը, հետևաբար, ավելի մտերիմ է, քան օտար երկիր. դրա մարդիկ են տարբեր, բայց ոչ օտարներ ներկայի նկատմամբ [24, pp. 221-234; 13, pp. 301-319]:

Հոկտեմբեր, 2006թ.

Աղբյուրներ և գրականություն

1. *Schwartz Barry*, The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. – Social Forces, Vol. 61, No. 2 (Dec., 1982), pp. 374-402.
2. *Մարքս Կարլ*, Լուի Բոնապարտի բրյուսների տասնութը.- Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Ընտիր երկեր երեք հատորով, հ. 1, Երևան, 1972, էջ 541-665:
3. *Goff Jacques Le*, History and Memory. New York: Columbia University Press, 1992.
4. *Fentress James and Wickham Chris*, Social Memory. Oxford, UK and Cambridge, USA: Blackwell, 1992.
5. *Anderson Benedict*, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, New York: Verso, 1983.
6. *Hobsbawm Eric*, Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1990.
7. *Hobsbawm Eric*, On the Edge of the New Century. In Conversation With Antonio Polito. New York: The New Press, 2000.
8. *Hobsbawm Eric*, Ethnicity and Nationalism in Europe Today. – Anthropology Today, Volume 8, No. 1. (February, 1992), pp. 3-8.
9. *Smith Anthony D.*, National Identity. Reno, Las Vegas, London: University of Nevada Press, 1991.
10. *Smith Anthony D.*, Myths and Memories of the Nation. Oxford, New York: Oxford University Press, 1999.
11. *Աբրահամյան Լևոն*, Ազգային ինքնության հաստատման չորս հարացույցները. - Ինքնության հարցեր. տարեգիրք, Երևան, 2002:
12. *Irwin-Zarecka Iwona*, Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory. New Brunswick (USA) and London (UK): Transaction Publishers, 1994.
13. *Schwartz Barry*, Iconography and Collective Memory: Lincoln's Image in the American Mind. – The Sociological Quarterly, Volume 32, Number 3, 1991, pp. 301-319.
14. *Halbwachs Maurice*, The Collective Memory / Translated from the French by Francis J. Ditter, Jr. and Vida Yazdi Ditter. New York, Cambridge, Hagerstown, Philadelphia, San Francisco, London, Mexico City, Sao Paulo, Sydney: Harper Colophon Books, Harper & Row, Publishers, 1980.

15. *Davies R. W.*, Soviet History in the Gorbachev Revolution. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1989.
16. *Lowenthal David*, The Past is a Foreign Country. Cambridge, New York: Cambridge University Press. 1985.
17. *Mead George Herbert*, The Nature of the Past *in* Essays in Honor of John Dewey (ed. John Coss), New York, 1929, pp. 235-242.
18. *Mead George Herbert*, The Philosophy of the Present. Chicago; London: Open Court Publishing Co., 1932.
19. *Mead George Herbert*, Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist. Chicago: The University of Chicago Press, 1934.
20. *Maines David R.; Sugrue Noreen M.; Katovich Michael A.*, The Sociological Import of G. H. Mead's Theory of the Past. – American Sociological Review, Vol. 48, No. 2 (Apr., 1983), pp. 161-173.
21. *Schwartz Barry; Zerubavel Yael; Barnett Bernice M.*, The Recovery of Masada: A Study in Collective Memory. – The Sociological Quarterly, Volume 27, No. 2, 1986, pp. 147-164.
22. *Cooley Charles Horton*, Social Process. New York: C. Scribner's Sons, 1918.
23. The Invention of Tradition. Edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge, London et al.: Cambridge University Press, 1983.
24. *Schwartz Barry*, Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington.– American Sociological Review, Vol. 56, No. 2 (April, 1991), pp. 221-236.
25. *Schudson Michael*, The Present in the Past Versus the Past in the Present. - Communication, 1989, Vol. 11, pp. 105-113.
26. *Մարության Հարություն*, Հիշողության դերն ազգային ինքնության կառուցվածքում. տեսական հարցադրումներ, Երևան, 2006:
27. *Պետրոսյան Մեստաքսե*, Պատմական հիշողության ոչնչացում. - «Հետք Online» էլեկտրոնային պարբերական (<http://www.hetq.am/arm/society/0506-yer.html>), 1 հունիսի 2005թ.:
28. *Durkheim Émile*, The Elementary Forms of the Religious Life. New York: Free Press, 1965.
29. *Shils Edward*, Tradition. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
30. *Olick Jeffrey K.; Levy Daniel*, Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics. – American Sociological Review, Vol. 62, No. 6 (December, 1997), pp. 921-936.
31. *Zelizer B*, Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies. – Critical Studies in Mass Communication, 1995, N 12 (June).
32. *Olick Jeffrey K., Robbins Joyce*, Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. – Annual Review of Sociology, 1998, N 24, pp. 105-140.

ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ПАМЯТЬЮ

Арутюн Марутян

Резюме

В статье рассматриваются основные теоретические работы западных исследователей по вопросам использования прошлого в политических целях. Часть исследователей придерживается мнения, что прошлое изменчиво, что оно создается и воссоздается для использования в настоящем, исходя из нужд настоящего времени. Другая группа исследователей считает, что коллективная память людей переживает изменения внутри общества и, более того, именно прошлое формирует наши представления и восприятия о настоящем, а не наоборот. Сравнительно малочисленная третья группа специалистов по вопросам памяти находит, что одно и то же настоящее может нести в себе различную память, а различное настоящее может нести одну и ту же память и, таким образом, коллективная память в политической культуре есть протекающий во времени динамический, продолжающийся процесс обсуждений. Ни один из этих теоретических подходов не имеет узкого или догматического характера: они различаются, главным образом, по своей степени акцентирования.